

Elm və sənət məclisi

ORTA ƏSRLƏRDƏ AZƏRBAYCAN TÜRKƏSİNƏ TƏRCÜMƏLƏR (XV–XVI əsrlər)

2007-ci il yanvarın 23-də Xəzər Universitəsinə fəaliyyət göstərən “Elm və sənət məclisi”nin 5-ci toplantısı oldu. “Orta əsrlərdə Azərbaycan türkcəsinə tərcümələr (XV–XVI əsrlər)” mövzusunun müzakirəsinə həsr olunmuş məclisdə bu dəfə də mütəxəssislər, müəllimlər və tələbələr iştirak edirdilər.

Məclisi giriş sözü ilə universitetin rektoru, professor Hamlet İsaخانlı açdı.

Tərcümə işi geniş və vacib bir sahədir

Professor Hamlet İsaخانlı:

–Əziz dostlar! Hörmətli müəllimlər və tələbələr! Bu gün Xəzər Universitəsinə payızda başladığımız “Elm və sənət məclisi”nin 5-ci toplantısıdır. Biz çalışırıq ki, məclislərin arası kəsilməsin. Ona görə də məclisin işinin, hətta tələbələrin imtahanları dövrü də mütəmadi davam etdirilməsi mühümdür.

Bu günkü mövzumuz “Orta əsrlərdə Azərbaycan türkcəsinə tərcümələr (XV–XVI əsrlər)” adlanır. Orta əsrlərdə tərcümə fəaliyyəti çox geniş olub. Biz burada məsələni daha konkret qoymuşuq: Orta əsrlərdə Azərbaycan dilinə tərcümələr. Bu mövzu ətrafında söhbət etmək istəyirik. Hətta bunu bir az da məhdudlaşdırma bilirik (daha dəqiq və daha dərin söhbət etmək üçün). Bizim bundan əvvəlki məclislərimizdən biri də tərcümə məsələsinə Quranın türk dillərinə tərcüməsinə həsr olunmuşdu. Orada Rəsul İsmayılzadə (İran) ümumi bir məruzə etdi.

Tərcümə işi o qədər geniş və vacib bir sahədir ki, biz gələcəkdə də dəfələrlə bu mövzuya müxtəlif aspektlərdən dövr, dil, janr, nəzəriyyə, praktika və s. baxımdan dönəcəyik. Elmin bütün sahələrində olduğu kimi, tərcümə nəzəriyyəsi, tərcümə sənəti haqqında da əsərlərin çox böyük qismi Qərb mütəxəssisləri tərəfindən yazılıb. Xüsusən də bu dillərdən biri Qərb dili olduqda, məsələn, ortada, meydana Qərb dillərindən Şərq dillərinə və ya əksinə tərcümələr olduqda.

İki məşhur misal göstərməklə bunu aydın başa düşə bilirik: Bağdaddakı “Beytül-Hikmə”də IX əsrdə başlanan və X əsrdə davam edən olan böyük tərcümə fəaliyyəti, hansı ki, yunancadan ərəb dilinə inzibatçılığa aid əsərlərin tərcüməsindən sonra digər sahələrə olan maraq və ehtiyac üzündən başladı. Çünki genişlənməkdə olan böyük dövlətdə Xəlifəlikdə idarəçiliyə böyük ehtiyac var idi. Sonra riyaziyyata, astronomiyaya, tibbə, fəlsəfəyə və digər sahələrə aid məlum olan görkəmli əsərlərin demək olar ki, hamısı ərəb dilinə tərcümə olundu və bu, İslam mədəniyyətinin, sivilizasiyasının

əsasında dayandı. Əgər ərəb sivilizasiyasının, ərəb dilinin əsasında birinci onların “cahiliyyə” adlandırdığı dövrün poeziyası dururdusa, sonra Quran, ondan sonra isə ciddi tərcümə dövrü dayandı. Bunların üçü bir yerdə müsəlman sivilizasiyasının əsasını qoydu. Farslar, türklər, yəhudilər və digər millətlərin verdiyi böyük töhfələr isə İslamı dünya sivilizasiyasının mərkəzinə çevirdi.

Sonralar Avropada oyanma başlayanda XII əsrdə İspaniyada, Tolidoda və bir sıra başqa yerlərdə, mərkəzlərdə böyük tərcümə fəaliyyəti başlandı. Bu fəaliyyət Bağdaddakı ilə müqayisə oluna bilən səviyyədə idi. Bu dəfə isə eyni sahələrdə fəlsəfə, tibb, riyaziyyat, astronomiya və s. üzrə məşhur əsərlərin xeyli hissəsi ərəb dilindən latıncaya tərcümə olundu (sonra isə ispan, fransız, italyan, ingilis və digər dillərə). Elə o dövrdə Quranın da çox maraqlı tərcüməsi oldu. Bu, o dövr idi ki, sivilizasiyalar qarşı-qarşıya dayanmışdı. Avropa Şərqdən bəhrələnir, öyrənir, lakin bir-biri ilə əməkdaşlıq etmir, əksinə, bir-biri ilə vuruşurdular, xüsusilə avropalılar açıq-aşkar antiislam siyasəti yürüdükdülər. Bununla belə, avropalılar Quranı tərcümə etdilər (gərək ki, 1143-cü ildə). O dövrdən XVI əsrə qədər Quran bir neçə dəfə tərcümə olundu. Hamısında da ya əsərin adında, ya girişində, ya da şərhlərində bir antiislam ruhu nəzərə çarpırdı: yəni “biz bunu tərcümə etmişik ki, bu gözəl xristian ruhuna uyğun gəlməyən dinsiz-imansız müsəlmanların fikirləri ilə tanış olasınız”. Hətta müəyyən vaxtlar kilsə Quranın tərcüməsini və nəşrini qadağan edibdir. Amma XVI əsrdə Quranın ilk tərcüməsini tərcümədən 400 il sonra, 1543-cü ildə mətbəə üsulu ilə çap etdilər. Quranın bu nəşrinə şərh yazanlar arasında məşhur Martin Lüter də vardı. Hətta avropalılar Quranı ərəb dilində də çap etdilər (1694-cü ildə). Bu tərcümə fəaliyyətinin nəticəsi o oldu ki, XVIII əsrdə Avropa alimləri əsil şərqşünaslar meydana gəldilər. Onlar İslamı müdafiə edən ilk yazılar, kitablar yazdılar. Çünki ona qədər İslam haqqında, müsəlman mədəniyyəti haqqında müsbət fikir qəbul olunmurdu. Bu, güclü axına qarşı çıxmaq idi.

İlk dəfə Hollandiyada 1717-ci ildə Adrien Reland, sonra Fransada və digər yerlərdə mütəfəkkirlər, tərcüməçilər bu əsərlərə istinad

edərək “Qurana baxın, görün orada nə qədər xoşqınlıq, tolerant mövqe var” fikrini ortalığa atdılar.

İkincisi, İslam dünyasına baxın, orada xristian kilsələri çox sərbəst fəaliyyət göstərir. Xristian icmaları rahat yaşayırlar, hətta onların əlahiddə hüquqları var. Halbuki bunu Avropada yaşayan müsəlmanlar haqqında demək olmaz. Deməli, məhz bu tərcümə fəaliyyətinin nəticəsində artıq qarşı-qarşıya duran iki fikir dünyası bir-birini qəbul etməyə başladı. Burada söhbət xüsusilə Avropanın Şərqi tanınmasından gedir. O dövrdən Avropada şərqşünaslıq inkişaf etdi. Amma bütün bu fəaliyyətlərin əsasında Şərqdən Qərbə və ya əksinə keçid tərcümə, Şərq-Qərb koridoru müzakirəsi dayanırdı.

Bu gün də vəziyyət oxşardır. Şərq-Qərb münasibətləri tarixi detallarına qədər öyrənilir. Amma Şərqlin özünün içində üç böyük dil ərəb, fars və türk dilləri olub. Yəhudilər daha çox ərəbcə, sonralar hibru dilində yazıblar. Sanskrit dilindən, Çin dilindən də müəyyən tərcümələr, mənimsəmələr olub, məxəzlər sızıb. Böyük bir elm-sənət-təhsil-din arealı olub. Bu areal içində, yəni İslam dünyası içində və İslamla Hind-Çin arasında tərcümə fəaliyyəti çox az tədqiq olunub. Avropadakı tədqiqatlarla qəti surətdə müqayisə oluna bilməz. Məsələn, fars və türk dillərindən bir-birinə tərcümələr və ya ərəbtürk, ərəb-fars dillərindən tərcümələr ciddi araşdırılmayıb. Amma burada da müəyyən işlərin görüldüyü qeyd olunmalıdır. Sadəcə, məlumatsızlıq üzündən, mənbələri bilmədiyimizdən (təbii ki, burada mən orta səviyyəli oxucunu nəzərdə tuturam) çox zaman deyirik ki, tərcümə demək olar ki, olmayıb, yaxud çox kasıb olub. Tədqiqatçılarımız isə göstərir ki, Şərq-Şərq tərcümə işi də çox olub, bütün dövrlərdə olub. Sadəcə, güclü tədqiqatçılarımız çox azdır və bu sahə çox az öyrənilib. Türkiyədə müəyyən tədqiqatçılar var, Azərbaycanda, İranda da bu məsələ ilə məşğul olanlar var. Amma təəssüf ki, böyük məktəblər yaranmayıb. Mən çox şadam ki, bu gün Azərbaycanda bu sahədə böyük əmək sərf etmiş alimimizi Möhsün Nağısoylunu buraya dəvət etmişik. O, öz tədqiqatları barədə danışacaq və ümumiyyətlə, bu mövzu ətrafında fikirlərini bizimlə paylaşacaq.

Şərq mütəfəkkirlərinin Nizaminin, Füzulinin, Nəsirəddin Tusinin tərcümə haqda bir sıra görüşləri olub. Onların nəzəri görüşləri çox maraqlıdır. Məsələn, Nizami poetik tərcüməni qəti surətdə bəyənmirdi. Deyirdi ki, elmi tərcüməni başa düşürəm, amma poeziya tərcümə oluna bilməz. Bu fikir əl-Cahiddən başlayaraq gəlir. Nəsirəddin Tusi isə hətta nəsr də tərcümə etməyin əleyhinə olub. O deyirdi ki, bu, ayıb bir işdir, adama layiqsiz paltar geyindirməyə bənzəyir, “Əxlaqi-Nasir”i yazsa bilərəmsə, niyə ərəbcədən bir əsəri tərcümə edim?

Tərcüməyə Şərqdə və Qərbdə münasibət fərqli olub: “Şərqdə nəzirəçilik olubsa, o halda xalis tərcümə nədir” sualı meydana çıxıb.

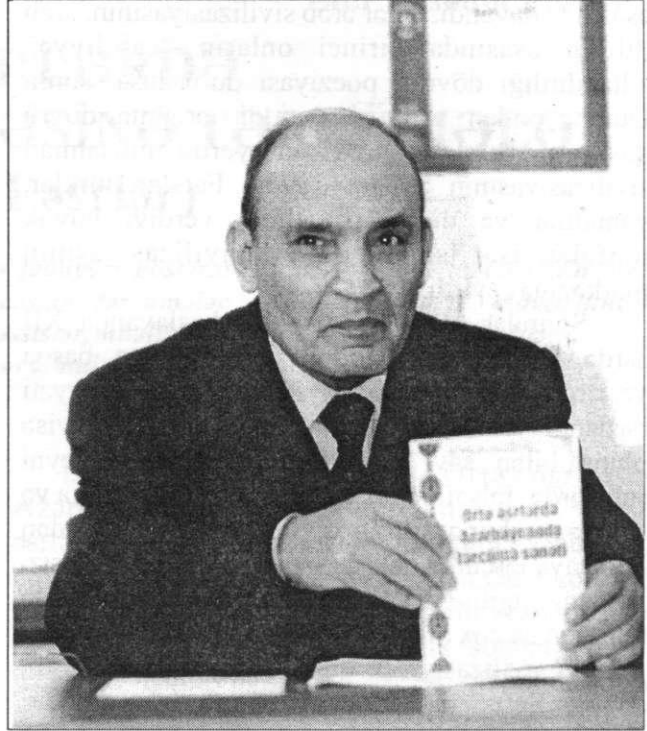
Bununla da mən giriş sözümlü yekunlaşdırıb, sözü Möhsün müəllimə vermək istəyirəm.

* * *

Möhsün Nağısoylu, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu Farsdilli əlyazmalar şöbəsinin müdiri, filologiya elmləri doktoru

Azərbaycan bədii tərcümə sənətinin dərin kökləri və zəngin ənənələri vardır

–Azərbaycan bədii tərcümə sənətinin qədim tarixi, dərin kökləri və zəngin ənənələri vardır. Ədəbiyyat tariximizin ayrılmaz tərkib hissəsi olan tərcümə ədəbiyyatı ərəblərin Azərbaycana gəlişindən sonra tarixi zərurət üzündən yaranmışdır. Azərbaycanda islam dininin qəbul edilməsi, ərəb dilində nazil olan İlahi kitabın Qurani-Kərimin öyrənilməsi tərcümə sənətinin ortaya çıxmasını şərtləndirən başlıca amillərdən olmuşdur. Orta əsr qaynaqları və günümüzdə qədər gəlib çatmış klassik tərcümə örnəkləri üzərindəki müşahidələrə əsasən deyə bilərik ki, Azərbaycanda tərcümə sənətinin yaranması bilavasitə Qurani-Kərimlə bağlıdır. İslam mədəniyyətinin, dünya sivilizasiyasının ən möhtəşəm abidəsi olan Qurani-Kərimin qeyri-ərəb xalqları, o sıradan Azərbaycan türkləri arasında yayılması, qavranılması, sözsüz ki, bu İlahi kitabdakı ayrı-ayrı söz və ifadələrin, ayə və cümlələrin tərcümə olunması zərurətini

doğurmuşdur. Nəticədə Qurani-Kərimin ilk öncə şifahi tərcümələri, sonra isə yazılı tərcümələri ortaya çıxmışdır.

Qurani-Kərim və Dədə Qorqud dastanları

Qurani-Kərimin dilimizə ən əski yazılı tərcümələrindən biri xalqımızın ana kitabı “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları ilə bağlıdır.

Dastanın “Qazılıq Qoca oğlu Yegnək boyu”nda Yegnəkin dilindən deyilən aşağıdakı sözləri Qurani-Kərimin 112-ci (“İxlas”) surəsinin sərbəst və bədii tərcüməsi saymaq olar:

*Yucalardan yucasan,
Kimsə bilməz necəsən, əziz Tanrı!
Anadan toğmadın sən, atadan olmadın,
Kimsə rizqin yemədin,
Kimsəyə güc etmədin.
Qamu yerdə əhədsən, allahü səmədsən.*

Müqayisə üçün həmin surənin transfonoliterasiyasını və çağdaş tərcüməsini də veririk:

*Qul huvə allahu əhəd;
Allahu-s-səməd; Ləm*

*Yəlid və ləm yuləd;
Və ləm ləkun ləhu,
kufuvən əhəd.*

*[Ya peyğəmbər! Allahın zati və sifətləri
haqqında səndən soruşan müşriklərə]*

De ki: [Mənim Rəbbim olan]

O Allah birdir [Heç bir şəriki yoxdur].

*Allah heç kəsə möhtac deyildir [hamı ona
möhtacdır; O, əzəli və əbədidir].*

*O, nə doğmuş, nə də doğulmuşdur! [Allah
özünə heç bir övlad gətirməmişdir].*

Onun heç bir tayı-bərabəri, bənzəri də yoxdur.

Göründüyü kimi, "Kitabi-Dədə Qorqud"dan verilən yuxarıdakı nümunə məzmununa görə Quranın "İxlas" surəsinə çox yaxındır. Dastandakı "əhədsən", "allahu səmədsən" ifadələri isə eynilə Quranda olduğu kimi tərcümə edilmədən saxlanılmışdır.

Onu da əlavə edək ki, "Kitabi-Dədə Qorqud"dakı Allahın tərifini verən bu ifadələrin Quranın 112-ci surəsindən götürüldüyünü Azərbaycanda ilk dəfə professor S.Əlizadə qeyd etmişdir ("Kitabi-Dədə Qorqud", Bakı, Yazıçı, 1988, s.247).

Qurani-Kərimin dilimizə sətiraltı tərcümələri

Qurani-Kərimin dilimizə tam şəkildə sətiraltı tərcümələri də olmuşdur. Belə tərcümələrdən ən qədimi 1333-cü ildə tamamlanmış Quran əlyazmasıdır. Quranın yüksək tərtibatla hazırlanmış bu nadir əlyazmasının katibi və sətiraltı tərcümənin müərcimi Məhəmməd bin Əl-Həcc Dövlətsah Şirazidir. Katibin nisbəsindən göründüyü kimi o, şirazlıdır. İrənin mərkəzində yerləşən bu qədim sənət ocağında əski çağlardan bəri Azərbaycan türklərindən olan qaşqay tayfalarının yaşaması məlumdur.

İstanbuldakı "Türk və İslam əsərləri muzeyi"ndə saxlanılan bu Quran əlyazmasında ərəbcə mətnin altında onun türkcəyə sətiraltı tərcüməsi də yazılmışdır.

Tərcüməni araşdırmış mütəxəssislər əlyazmadakı bir çox türk mənşəli sözlərin türk dillərinin daha əski qatları üçün səciyyəvi olduğunu qeyd edərək, belə qənaətə gəlmişlər ki, Quranın bu cür sətiraltı tərcümələri daha əvvəllər

də mövcud imiş və ola bilsin ki, Məhəmməd Şirazi sözügedən tərcüməsində onlardan da bəhrələnmişdir.

Məhəmməd Şirazinin qələmindən çıxmış Quranın bu sətiraltı tərcüməsinin başlıca səciyyəvi xüsusiyyəti hətta bu gün belə çağdaş ədəbi dilimizdə işlənən və daha çox dini anlayışlarla bağlı olan ayrı-ayrı ərəb sözlərinin əvəzində onların əski türkcədə olan qarşılıqlarının verilməsidir. Məsələn: **Allah izi, cəhənnəm tamu, cənnət uçmağ, rəsul yalvac, təqsir yazuq, şərq gündoğusuq, qüdrətli uğan, Xaliq Turutqan, xalq budun, işarə (əlamət) bəlgü, peyğəmbər savcı, Qiyamət günü Qopmaqlıq günü, katib bitici, müqəddəs qutluq, cəza yenüt, kasıblıq çigəylik, xidmət tapuğ, sahib əyə və s.** Qeyd edək ki, bu sözlərin çoxu "Kitabi-Dədə Qorqud"da və orta əsrlərə aid anadilli başqa yazılı abidələrimizdə də işlənmişdir. Sözügedən Quran əlyazmasında tərcümənin mətninin ərəbcə mətnin altında verilməsi, ilk növbədə, Qurani-Kərimin məzmun və formasına görə möcüzəli sayılması ilə bağlıdır. Bu İlahi kitabın dili möcüzəli sayıldığı üçün onun ayrıca olaraq başqa dillərə tərcüməsi uzun zaman yasaq edilmişdir. Buna görə də Qurani-Kərimin qədim əlyazmalarında türk və ya fars dillərinə edilən tərcümələr ərəbcə mətnin altında söz və ifadələrin aşağısında yazılmışdır. Sətiraltı tərcümə adı ilə tanınan bu növ Quran tərcümələrindən ən qədimi fars dilindədir. X yüzilliyə aiddir. Qeyd edək ki, Qurani-Kərimin Türkiyə və İranda nəşr olunan ayrı-ayrı çağdaş tərcümələrində də bu prinsipə tərcümə ilə yanaşı, ərəbcə mətnin də verilməsinə əməl edilir.

Quranın dilimizə sətirləli tərcüməsi olan daha bir neçə əlyazması da XVXVI yüzilliklərin yadigarıdır.

XIV yüzilliyə aid “Sirətün-Nəbi” (Peyğəmbərlərin həyatı) və “Fütuhüş-Şam” (Şamın Dəməşqin fəthi) adlı Azərbaycan əsərləri də ərəb dilindən çevrilmişdir. Hər iki tərcümənin mütərcimi əzrurumlu Mustafa Yusif oğlu Qazı Zərirdir. Anadangəlmə kor olduğu üçün Zərir (gözsüz) təxəllüsünü seçən bu istedadlı şair-tərcüməçi qeyri-adi hafizəsi sayəsində islamı və müxtəlif dini elmləri mükəmməl öyrənmiş və qazi rütbəsinə yüksəlmişdir. Qazı Zərir 1377-ci ildə Misirə gedərək, burada türk sultanı Məlik Mənsur Əlinin xidmətində olmuş və sultanın xahişi ilə “Sirətün-Nəbi” əsərini ərəbcədən türkcəyə çevirmişdir. “Sirətün-Nəbi” VIII əsr ərəb alimi İbn İshaqın nəsr və nəzmlə yazdığı əsəridir. Sonuncu Peyğəmbərin (s.) həyatından bəhs edir. Zərir irihəcmli bu əsəri olduğu kimi nəsr və nəzmlə tərcümə edərək onu 1388-ci ildə tamamlamışdır.

Sadə və axıcı bir dillə tərcümə olunmuş “Sirətün-Nəbi” dil tarixi üçün zəngin qaynaqlardan biridir.

Zərir 1393-cü ildə Hələb şəhərinə gedərək burada yerli hakim olan Əmir Çulpanın xahişi ilə “Fütuhüş-Şam” əsərini ərəbcədən ana dilinə çevirir. IX əsr ərəb tarixçisi Vaqidinin yazdığı üçcildlik “Fütuhüş-Şam” kitabı islam tarixinə aid məşhur əsərlərdən sayılır. Nəslə yazılmış bu əsərin tərcüməsi də dilinin sadəliyi ilə seçilir. Görkəmli türk alimi Fuad Köprülü hər iki tərcüməni Azərbaycan türkcəsinə aid edir. Başqa bir tanınmış türk alimi Banarlı da Qazı Zərirə XIV əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli

nümayəndəsi sayır. Zəririn “Yusif və Züleyxa” adlı orijinal poema-məsnəvisi də məlumdur. Şairin bu əsəri həm Türkiyədə, həm də Azərbaycanda nəşr edilmişdir. (Bakı nəşrinin tərtibçiləri C.Qəhrəmanov və dosent Ş.Xəlilovdur). Zəririn tərcümə əsərləri isə hələ də əlyazma şəklində qalmaqdadır.

Orta əsrlərdə ərəb dilindən tərcümə olunmuş məşhur tərcümə əsərlərindən biri də “Xəridətül-əcaib” (Qəribəliklər mirvarisi) adlı yazılı tərcümə abidəsidir. Tarixi coğrafiyaya aid bu əsəri Siracəddin Ömər ibn əl-Vərdi 1419-cu ildə ərəb dilində yazmış, Mahmud Şirvani adlı bir Azərbaycan mütərcimi isə onu 1562-ci ildə Azərbaycan türkcəsinə çevirmişdir.

Tarixi coğrafiyaya aid bu dəyərli tərcümənin qədim bir əlyazması Sankt-Peterburq şəhərində saxlanılır. Maraqlıdır ki, əlyazmanın əvvəlindəki qoşa səhifələrdə verilmiş dünya xəritəsində Azərbaycan (“Adərbayqan” şəklindədir) ölkəsinə də rast gəlirik. Mahmud Şirvani tərcüməyə yazdığı ön sözdə bu kitabı Osman şah İbn İsgəndər Paşa üçün türk dilinə çevirdiyini, ömrünü qürbətə keçirdiyini, tərcüməyə girişkən səksən yaşında olduğunu aşağıdakı misralarda belə ifadə edir:

*Gecə-gündüz keçirdim ruzigarı,
Edib Yəqubi-Kənan kibi zari.
Bu gözüm yaşını silmədi kimsə,
Dərdimin yarasın bilmədi kimsə.
Qərib oldu ki, sinnim ola mötəd,
Bu müddət içrə bir gün olmadım şad...
Bu ləfzi-gövhərü silki-cəvahir
Ki, həştad olmuş idi sinni-axir.
Bahari-ömrin irmiş idi şitəsi,
Səfid olmuş idi saçımın qarası.*

“Xəridətül-əcaib” tərcüməsində müxtəlif dənizlərdə və quruda yaşayan qəribə heyvanlardan və bitkilərdən, onların faydalarından danışılır. İrihəcmli bu nəsr tərcüməsində Azərbaycanın Marağa, Ərdəbil, Bərdə, Beyləqan şəhərləri haqqında maraqlı məlumatlar verilmişdir. Burada müxtəlif Şərqi ölkələrində, o sıradan Türkiyə və Azərbaycanda bitən ayrı-ayrı ağac, bitki və tərəvəzlərin müalicəvi əhəmiyyəti ilə bağlı yazılar böyük maraq doğurur. Tərcümənin müxtəlif

yerlərində Mahmud Şirvaninin öz qələmindən çıxmış şeir parçaları da verilmişdir.

Mahmud Şirvaninin ərəb dilindən çevirdiyi “Tarixi-İbn-Kəsir” adlı tərcümə əsəri də var. Qaynaqlarda Mahmud Şirvaninin həm də dövrünün tanınmış həkimlərindən biri olduğu göstərilir.

Poetik əsərlərin tərcüməsi

Orta əsrlərə aid Azərbaycan tərcümə ədəbiyyatında poetik əsərlərin tərcüməsi xüsusi yer tutur. Nəzmlə edilən Azərbaycan bədii tərcümə əsərlərinin çoxu orta çağlarda poeziya, şeir dili sayılan fars dilindəndir. Daha çox XVXVI yüzilliklərə aid həmin tərcümələr bir sıra xüsusiyyətləri ilə onların farsca orijinallarından seçilir. Məhz buna görə də klassik poetik tərcümələrimiz haqqında söz açmazdan öncə orta əsrlərin tərcümə ənənələri üzərində, qısaca da olsa, dayanmağı məqsəduyğun sayırıq.

Klassik Azərbaycan yazılı ədəbiyyatı ərəb ədəbiyyatından bəhrələndiyi kimi (əruz vəznini, klassik şeir janrlarını yada salmaq kifayətdir), orta əsrlərin tərcümə sənəti də ərəb tərcüməçilik ənənələri ilə sıx surətdə bağlıdır. Ərəb xilafətinin möhkəmləndiyi dövrlərdə, xüsusilə də IX yüzillikdə ərəb dünyasında tərcümə sənəti geniş yayılır: elmin müxtəlif sahələrinə aid yunan dilində olan kitablar ərəbcəyə çevrilir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, dahi Nizami Gəncəvi də “Xəmsə”də bu məsələyə yunancadan edilən tərcümələrə toxunur. Bu dövrün ərəb tərcümə sənətində iki başlıca ənənə olmuşdur: hərfilik və sərbəstlik. Birinci tərcümə ənənəsinə görə, tərcüməçilər yunan dilində olan mətnləri söz-söz çevirmiş və başlıca diqqəti hər bir sözün ayrılıqda daşdığı mənanın verilməsinə yönəlmişlər. İkinci tərcümə üsuluna görə isə tərcüməçilər çevirdikləri mətnin tərcüməsində tam sərbəst idilər. Onlar hətta çevirdikləri mətnə müdaxilə edir, onun dilini daha təmtəraqlı, bədii və ifadəli etməyə çalışır, bir sıra hallarda vacib saymadıqları hissələri ixtisar edir, ən başlıcası isə, tərcüməni öz fikirləri, duyğu və düşüncələri ilə genişləndirirdilər. İkinci növ tərcümələr bu xüsusiyyətlərinə görə bəzən öz orijinallarından köklü surətdə seçilir, bu da təbii ki, çağdaş araşdırıcılar üçün müəyyən çətinliklər törədir. Nəticədə eyni bir əsər bəzən tərcümə

sayılır, bəzən də orijinal kimi təqdim olunur. Ərəb tərcümə ədəbiyyatına xas olan bu tərcümə ənənə üsulları eynilə klassik Azərbaycan tərcümə əsərlərində də özünü göstərir. Birinci növ tərcümələrə hərfi tərcümələrə nümunə olaraq Sədinin “Gülüstan” və “Bustan” əsərlərinin, Caminin “Yusif və Züleyxa” məsnəvisinin XVXVI yüzilliklərdə və daha sonrakı dövrlərdə dilimizə edilmiş sətirləli tərcümələrini göstərmək olar. Bu tərcümə örnəkləri daha çox ədəbi dil tarixinin ətraflı araşdırılması baxımından əhəmiyyətlidir.

“Gülşəni-raz”

Orta əsrlər Azərbaycan tərcümə ədəbiyyatında ikinci növ tərcümələr sərbəst-yaradıcı tərcümələr daha geniş yayılmışdır. Vəli Şirazinin 1426-cı ildə tamamladığı “Gülşəni-raz” tərcüməsi klassik bədii tərcümə sənətimizin bu növünün parlaq və gözəl nümunələrindən biri sayıla bilər. Məlum olduğu kimi, “Gülşəni-raz” görkəmli Azərbaycan filosofu, şairi Şeyx Mahmud Şəbüstərinin (1287-1320) fars dilində yazdığı məşhur əsəridir. Şəbüstəri 1317-ci ildə yazdığı bu əsərində on beş sualla ona müraciət etmiş Xorasan alimlərinə şeirlə cavab yazaraq “arif”, “həqq”, “ənəlhəqq”, “büt”, “zünnar”, “şəm”, “şərab”, “itaət”, “təfəkkür” və s. kimi sufi anlayışlarının yığcam şərhini vermişdir. Şəbüstərinin bu əsəri yazıldığı dövrdən başlayaraq Yaxın və Orta Şərq ədəbiyyatında geniş şöhrət qazanmış, ona çoxlu şərhlər yazılmışdır. XIX yüzillikdən başlayaraq “Gülşəni-raz” bir sıra Qərbi Avropa dillərində də nəşr olunmuşdur. Şəbüstərinin bu dəyərli əsəri yalnız bu yaxınlarda ana dilimizə tərcümə edilmişdir (*mütərcim bu sətirlərin müəllifidir bax: “Şeyx Mahmud Şəbüstəri. “Gülşəni-raz”. Bakı, Nurlan, 2005).*

Vəli Şirazi XV yüzilliyin görkəmli sufi şairlərindən biri olmuşdur. “Gülşəni-raz” tərcüməsindən başqa, onun sufi məzmunlu lirik şeirləri də vardır. Qeyd edək ki, türk alimləri onun adını Əlvən Şirazi kimi qeyd edirlər. Bizim istifadəmizdə olan əlyazmada isə tərcüməçinin adı Vəli Şirazi kimi yazılmışdır.

Orta əsrlər tərcümə ənənəsinə uyğun olaraq, Vəli Şirazi “Gülşəni-raz” tərcüməsini özünün

yazdığı ön sözlə başlayaraq, burada kitabın tərcümə səbəbini və tarixini göstərir.

Ön sözdə özü haqqında da qısaca məlumat verən Vəli Şirazi tərcümə sənətini yüksək dəyərləndirərək tərcüməsini orijinala bərabər tutur. Şair-tərcüməçiyə görə onun bu tərcüməsi ilə sələfinin əsəri arasındakı fərq fikrin, mənanın ifadə olunduğu dildədir:

*Sibahət kəsb eylədim sələfdən,
Çıxardım işbu dürri bir sələfdən.
Budur bu hüqqədə dürri-ədəndir,
Həsən nə tonda olursa, Həsəndir.*

“Gülşəni-raz” tərcüməsi ilə onun farsca əslinin müqayisəsi göstərir ki, Vəli Şirazi ustadı saydığı Şəbüstərinin əsərinin giriş hissəsindən başlayaraq, onun əksər yerlərini tam dəqiqliklə çevirməklə yanaşı, bir çox hallarda tərcüməyə əlavələr də etmişdir. Tərcüməçi, bir qayda olaraq, orijinalın hər başlığının həm əvvəlini, həm də sonunu öz sözləri ilə genişləndirmişdir. Şirazinin öz duyğu və düşüncələrinin məhsulu olan bu əlavələr bilavasitə mövzu ilə bağlıdır və bir növ farsca qaynağı tamamlayır. Məsələ burasındadır ki, Şəbüstəridə fəlsəfi anlayışların yozumu şərhə çox yığcam şəkildədir. Məhz buna görə də Şirazinin tərcüməyə artırdığı əlavələri mətnin daha geniş izahı və daha yaxşı qavranılması işinə xidmət edir. Bundan əlavə, tərcüməçi başqa qaynaqlardan da bəhrələnməklə, onlardan da tərcüməsinə əlavə etmişdir. Bütün bu əlavələr hesabına tərcümənin həcmi onun farsca əsli ilə müqayisədə ikiqatdan da artıq olmuşdur. Belə ki, Şəbüstərinin “Gülşəni-raz”ı cəmi 1000 beytə yaxın olduğu halda, Şirazinin tərcüməsindəki beytlərin sayı 2500-dən çoxdur.

Tərcümə üzərindəki müşahidələr göstərir ki, Vəli Şirazi istər təsəvvüf, istər klassik Şərq ədəbiyyatını, istərsə də şifahi xalq yaradıcılığını dərindən mənimsəmiş, ana dilinin zəngin söz yaradıcılığından uğurla bəhrələnməmişdir. Bu qiymətli tərcümə nümunəsi istər sufi ədəbiyyatının, istərsə dil tarixinin araşdırılması üçün zəngin qaynaqlardan biridir. “Gülşəni-raz” tərcüməsini ilk dəfə olaraq bu sətirlərin müəllifi geniş araşdırma ilə nəşr etdirmişdir (*bax: Şirazinin “Gülşəni-raz” tərcüməsi, Bakı, Nurlan, 2004*).

“Əsrarnamə”

Orta əsrlər Azərbaycan tərcümə ədəbiyyatının dəyərli nümunələrindən biri də Əhmədi Təbrizi adlı şair-mütərcimin 1478-ci ildə Təbrizdə tamamladığı “Əsrarnamə” tərcüməsidir.

“Gülşəni-raz” tərcüməsindən fərqli olaraq, “Əsrarnamə” tərcüməsi Azərbaycanda çoxdan tanınır və onun bir əlyazmasını professor C. Qəhrəmanov 1964-cü ildə fotofaksimilə şəklində geniş qrammatik öçerklə birgə nəşr etdirmişdir. “Əsrarnamə” tərcüməsi klassik Azərbaycan tərcümə sənətinin başlıca səciyyəvi xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən əvəzsiz yazılı qaynaqdır. Tərcümə və dil tariximizin bu dəyərli yadigarı haqqında indiyədək müxtəlif fikirlər olmuşdur. “Əsrarnamə”ni görkəmli sufi şairi Fəriəddin Əttarın (ölüm tarixi 1230-cu il) eyniadlı əsərinin tərcüməsi hesab edən alimlərlə yanaşı, onu tam müstəqil, orijinal əsər sayan tədqiqatçılar da olmuşdur. İlk baxışda Əhmədi “Əsrarnamə”sinin Əttarın fars dilində yazdığı eyniadlı əsərinin tərcüməsi olması elə bir şübhə doğurmur. Çünki Əttarın bu əsəri sufilərdən bəhs edən mənzum hekayətlər toplusu olduğu kimi, Əhmədinin “Əsrarnamə” tərcüməsi də sufi şeyxləri haqqında olan mənzum hekayətlərdən ibarətdir. Fərq yalnız onların sayındadır: Əttarın “Əsrarnamə”sində yüzdən artıq mənzum hekayət, Əhmədinin tərcüməsində isə cəmi qırx mənzum hekayət vardır. Bundan əlavə Əhmədi kitabın sonunda açıq-aşkar bildirir ki, “Əsrarnamə”ni Əttardan tərcümə etmişdir. Bununla belə, hər iki əsərin mətnlərinin müqayisəsi göstərdi ki, Əhmədinin tərcüməsində olan mənzum hekayətlərdən yalnız ikisinin əsli Əttarın “Əsrarnamə”sində vardır. Azərbaycan türkcəsində olan “Əsrarnamə”dəki hekayətlərin Əttarın əlimizdə olan başqa əsərləri ilə müqayisəsi belə bir maraqlı faktı üzə çıxardı. Əhmədi “Əsrarnamə”sində olan qırx hekayətdən iyirmi altısı Əttarın “Müsibətnamə” əsərindən, biri isə şairin “İlahinamə” adlı üçüncü bir əsərindən götürülmüşdür. Əhmədinin “Əsrarnamə” tərcüməsindəki qalan on bir hekayətin də bizim istifadəmizdə olmayan, Əttarın başqa əsərlərindən olması ehtimalı mümkündür. Həmin hekayətlərin başqa qaynaqlardan götürülməsini və ya Əhmədinin öz qələmindən çıxmasını da istisna etmək olmaz.

Qeyd edək ki, orta əsrlərə aid bəzi tərcümə əsərlərində müxtəlif əsərlərdən, o sıradan ayrı-ayrı şairlərin kitablarından bəhrələnmək halları da müşahidə olunur. “Əsrarnamə” tərcüməsində və Əttarın sözügedən əsərlərində olan mənzum hekayətlərin müqayisəsi göstərir ki, Əhmədi bir tərəfdən ustadına sadıq qalmağa, farsca mətni olduğu kimi çevirməyə çalışırsa, başqa bir tərəfdən də tam sərbəstliyə yol verir, tərcüməyə öz əlavələrini artırır. Tərcümədəki mənzum hekayətlərin bir çoxunda Əhmədi klassik tərcümə sənətinin sərbəst-yaradıcı qolunun nümayəndəsi kimi çıxış edir. Bu qəbildən olan hekayətlərin tərcümə xüsusiyyətləri göstərir ki, Əhmədinin başlıca tərcümə prinsipi Əttarın kiçikhəcmlı, yığcam hekayətlərinin məzmununu tərcümədə daha geniş şəkildə, əlavələr və artırımlarla vermək olmuşdur. Şirazi kimi, Əhmədi də tərcüməyə artırdığı əlavələri ilə hadisələrin daha geniş və əhatəli təsvirinə, məzmunun tam və ətraflı açıqlanmasına can atmışdır.

XVI yüzillikdə Azərbaycanda tərcümə sənəti

XVI yüzillikdə Azərbaycanda tərcümə sənəti daha geniş inkişaf etmişdir. Bu əsrə aid tərcümə nümunələri sayca çoxluğu ilə yanaşı, mövzu və forma baxımından rəngarəngliyi ilə də seçilir. Onların içərisində həm nəzmlə, həm də nəsrə edilmiş tərcümələr də vardır. XVI əsrə aid tərcümə nümunələrimizin tam olmayan siyahısı belədir: Füzulinin “Hədisi-ərbəin” tərcüməsi və “Hədiqətüs-süəda” adlı sərbəst tərcüməsi, Həzini adlı şair-tərcüməçinin “Hədisi-ərbəin” tərcüməsi, Nişatinin “Şühədanamə” və “Şeyx Səfi təzkirəsi” adlı tərcümələri, Bəvazicinin “Kəvamilut-təbir” tərcüməsi, Məqsudinin “Möcüznamə” tərcüməsi.

XVI əsrin Azərbaycan poetik tərcümələri içərisində Füzulinin “Hədisi-ərbəin” tərcüməsi xüsusi yer tutur. Füzulinin qırx qitədən ibarət “Hədisi-ərbəin” tərcüməsi Əbdürrəhman Caminin (1414-1492) fars dilində qitə (dördlük) şəklində yazdığı “Çehel-hədis” əsərindən çevrilmişdir. Məhəmməd peyğəmbərin (s.) qırx məşhur hədisi əsasında qələmə alınmış bu qitələri Füzuli böyük ustalıq və sənətkarlıqla ana dilinə tərcümə etmişdir.

Tərcüməyə nəsrə yazdığı kiçik girişdə Füzuli bu “qırx gövhər danəsini” “ümumfeyz üçün” ana dilinə çevirdiyini qeyd edir.

Füzulinin tərcüməsi ilə farsca əslinin müqayisəsi dahi şairimizin tərcümə sənətinə böyük məsuliyyətlə yanaşdığını, Caminin qitələrini olduqca dəqiq şəkildə çevirməyə can atdığını üzə çıxarır.

Son vaxtlar aşkara çıxardığımız Həzininin “Hədisi-ərbəin” tərcüməsi də nəzmlədir. 1524-cü ildə tamamlanmış bu tərcümənin əsl Məhəmməd Üsfürünün ərəb dilində nəsrə yazdığı “Şərhi-hədisi-ərbəin” əsəridir. Həzini “Hədisi-ərbəin” tərcüməsində əvvəlcə hədisin özünü (ərəbcə), sonra isə onun məzmununa uyğun bir-iki kiçik mənzum hekayət verir. Böyük tərbiyəvi əhəmiyyət daşıyan bu hekayətlər Məhəmməd peyğəmbərin (s.), Fatimənin (ə.), imam Əli (ə.), xəlifə Ömər (r.), və tərkidünya sufilərin həyatı ilə bağlı hadisələrdən götürülmüşdür.

Məsnəvi şəklində qələmə alınmış “Hədisi-ərbəin” tərcüməsi orta yüzilliklərin başqa tərcümələri kimi sadə və anlaşıqlı bir dildədir.

Orta əsrlərə aid nəsr tərcümələri

Orta əsrlərə aid Azərbaycan tərcümə əsərləri sırasında nəsr tərcümələrinin özünəməxsus yeri vardır. Məlum olduğu kimi, milli Azərbaycan bədii nəsrinə nisbətən sonralar yaranmış və az yayılmışdır. Bundan əlavə nəzmə nisbətən nəsrə dil öz imkanlarından daha geniş şəkildə istifadə edə bilər. Bu baxımdan XVI yüzilliyə aid Azərbaycan nəsr tərcümələri istər bədii nəsrimizin, istərsə də yazılı ədəbi dil tarixinin araşdırılması baxımından dəyərli qaynaqlardır. Bu dövrün nəsr tərcümələrindən ikisi XVI əsrin istedadlı Azərbaycan mütərcimi şirazlı Məhəmməd ibn Hüseyin Nişatinin qələmindən çıxmışdır. Bunlar “Şühədanamə” və “Şeyx Səfi təzkirəsi” adlı irihəcmlı nəsr əsərləridir. Nişati bu tərcümə əsərlərindən birincisini “Şühədanamə”ni 1539-cu ildə tamamlamışdır.

“Şühədanamə” dövrünün məşhur ilahiyyatçısı, alimi və yazıçısı Hüseyin Vaiz Kaşifinin “Rövzətüş-şühəda” (Şəhidlər bağçası) əsərindən

tərcümə olunmuşdur. Orta yüzilliklərdə, xüsusilə də XVI əsrdə geniş şöhrət qazanmış “Rövzətüş-şühədə” dini məzmun daşıyır. Əsər əsasən imam Hüseynin (ə.) Kərbəla müsibətinə həsr olunsa da, onda başı bələlər çəkmiş peyğəmbərlərin (ə.), sonuncu peyğəmbərin (s.), Həzrət Fatimə (ə.), imam Əli (ə.) və imam Həsənin (ə.) həyatı ilə bağlı faciəli hadisələrə də müəyyən yer ayrılmışdır. “Şühədanamə”nin mütərcimin öz əli ilə yazılmış və dünyada yeganə əlyazması Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılır.

Tərcümə ilə onun əslinin müqayisəsi göstərir ki, Nişati farsca mətnə tam sadıq qalmağa, əsəri mümkün qədər dəqiq çevirməyə can atmışdır. Nişatinin özünün yazdığı kimi, o, “Rövzətüş-şühədə”ni fars dilini bilməyən “türk oymaqlarının” sakinləri üçün ana dilinə çevirmişdir. Məhz buna görə də, mütərcim yüksək dəbdəbəli üslubda yazılmış “Rövzətüş-şühədə”ni bütün həmvətənlərinin başa düşəcəyi, anlaşılıq bir dillə tərcümə etməyə çalışmışdır. Tərcüməçi bu məqsədlə ana dilinin zəngin ifadə vasitələrindən, şirin və duzlu Təbriz ləhcəsindən götürdüyü məhəlli sözlərdən böyük ustalıqla istifadə etmişdir. Nişati “Şühədanamə”də hətta bu gün belə ədəbi dilimizdə işlənən bir çox ərəb-fars sözlərinin türkcə qarşılıqlarını işlətməmişdir. Məsələn: **arzu-dilək, qatil – qanlı, qəbilə – oymaq, qədim – əski, düşmən – yağ, zəhər – ağ, əmr – buyuruq, məktub – bitik, mübərək – qutlu, nəhayət – sonuc, payız – güz, sifət – bəniz, şahid – tanıq** və s.

Kaşifinin “Rövzətüş-şühədə” əsərinin məşhurluğuna və mötəbərliyinə baxmayaraq, Nişati tərcümədə müəyyən sərbəstliyə də yol vermişdir. Belə ki, o, orijinaldakı müəyyən kiçik epizodları və 300 beytə yaxın şeir parçasını tərcümə etməmiş, buraxmışdır. Nişati tərcüməyə özü yazdığı 36 beytlik ayrı-ayrı şeir parçaları da əlavə etmişdir. Bununla belə, orta əsrlərin mənzum tərcümələri ilə müqayisədə “Şühədanamə” ilə onun əsli arasındakı bu cür fərqlər çox kiçik görünür. Bu hal orta əsrlərin başqa nəsr tərcümələrində də müşahidə olunur.

Nişatinin ikinci tərcümə əsəri “Şeyx Səfi təzkirəsi” Səfəvilərin ulu babası Şeyx Səfiəddinin (ölüm tarixi 1344-cü il) həyatından bəhs edir. Tərcümənin farsca əslini “Səfvətüs-səfa” əsərini

də Azərbaycan yazıçısı İbn əl-Bəzzaz Ərdəbili (XIV əsr) qələmə almışdır. 1542-ci ildə tamamlanmış “Şeyx Səfi təzkirəsi”nin Nişatinin öz əli ilə yazdığı əlyazması günümüzdə qədər gəlib çatmışdır. Vaxtilə Ərdəbildəki Şeyx Səfi məqbərəsinin vəqf malı olan bu əlyazma XIX yüzillikdə çar Rusiyasına gətirilmiş və hazırda Sankt-Peterburqdakı Saltikov-Şedrin adına kütləvi kitabxanada saxlanılır. Bu qiymətli yazılı abidə də ədəbi dilimizin, tarix və etnoqrafiyanın araşdırılması baxımından əvəzsiz və zəngin qaynaqdır. Ömrünü Şiraz şəhərində keçirmiş Nişati həm də XVI yüzilliyin məşhur xətt ustalarından biri olmuşdur. Onun əli ilə köçürülmüş bir neçə əlyazma dünyanın məşhur muzey və kitabxanalarını bəzəyir. “Şeyx Səfi təzkirəsi” ilk dəfə olaraq 2006-cı ildə nəşr olunmuşdur (*tərtibçilər: M.Nağısoylu, S.Cabbarlı, R.Şeyxzamanlı*).

XVI əsrin dəyərli nəsr nümunələrindən biri də “Kəvamilüt-təbir” (Ən mükəmməl yuxuyozma) adlı yazılı abidədir. Yuxuyozmaya həsr olunmuş bu dəyərli kitabın da istər farscası, istərsə də türkcəyə tərcüməsi iki həmvətənimizin qələmindən çıxmışdır. Əsərin farsca əslini XII əsrin ensiklopedik alimi Hübeyş Tiflisi yazmış, türkcəyə tərcüməsini isə Bağdad yaxınlığındakı Bəvazic qəsəbəsindən olan Əbdülhadi bin Xızır Bəvazici 1547-ci ildə tamamlamışdır. Mütərcimin öz əli ilə yazdığı “Kəvamilüt-təbir” əlyazması da M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılır. Yuxuyozmanın tarixini, mahiyyətini öyrənmək baxımından olduqca dəyərli olan bu əlyazmada yuxuda görülən əşyaların əlifba sırası ilə geniş yozumu ilə verilmişdir.

Bəvazici “Kəvamilüt-təbir”də Tiflisinin əsərindən (“Kamilut-təbir” adlanır) başqa, mövzu ilə bağlı bir sıra qaynaqlardan da istifadə edərək, həqiqətən, ən mükəmməl yuxuyozma kitabını ortaya qoymuşdur.

Tərcümə Azərbaycanın tarixi etnoqrafiyasını öyrənmək baxımından da dəyərli mənbədir. Kitabda tərcüməçinin mövzu ilə bağlı topladığı kiçik hekayətlər də verilmişdir. Tərcümədə işlənmiş bir sıra nadir türk mənşəli sözlər də diqqəti cəlb edir. Bu qiymətli tərcümə abidəsi də orta yüzilliklərin bir sıra tərcümə örnəkləri kimi çap olunmamışdır.

Tərcümə sənəti bədiî yaradıcılığın xüsusi növüdür

Orta yüzilliklərin tərcümə ustaları, göründüyü kimi, tərcümə sənətinə bədiî yaradıcılığın xüsusi bir növü kimi yanaşmış və çevirdikləri əsər üzərində əsl yaradıcılıq işləri aparmışlar. Məhz belə bir münasibətin nəticəsidir ki, bu dövrün mütərcimlərinin bir çoxu özlərini “nazim” (şair, nəzmə çəkən), “müsənnif” (müəllif, yazıçı) kimi təqdim etmişdir. Klassik Azərbaycan tərcümə əsərlərinin çoxu üçün səciyyəvi olan bu cəhət xüsusilə diqqətəlayiqdir.

Orta çağların tərcümə ustaları ərəb və fars dillərindən tərcümə zamanı söz yaradıcılığı sahəsində sözün həqiqi mənasında axtarışlar aparmış, bir çox əcnəbi sözlərin qarşılıqlarını tapmış, yaratmış və beləliklə də, yazılı ədəbi dilimizin təmizliyi və zənginləşdirilməsi işinə xidmət etmişlər. Klassik tərcümə örnəklərinin dil xüsusiyyətləri baxımından zənginliyi və sadəliyi, ana dilinə məxsus sözlərin bolluğu onların eyni dövrə aid anadilli orijinal əsərləri ilə müqayisəsində xüsusilə qabarıq şəkildə özünü göstərir. Bu dövrün Azərbaycan tərcüməçilərinin işlətdiyi bir sıra türk sözləri bu gün də ana dilimizin rəngarəngliyi və təmizliyi baxımından yararlı ola bilər.

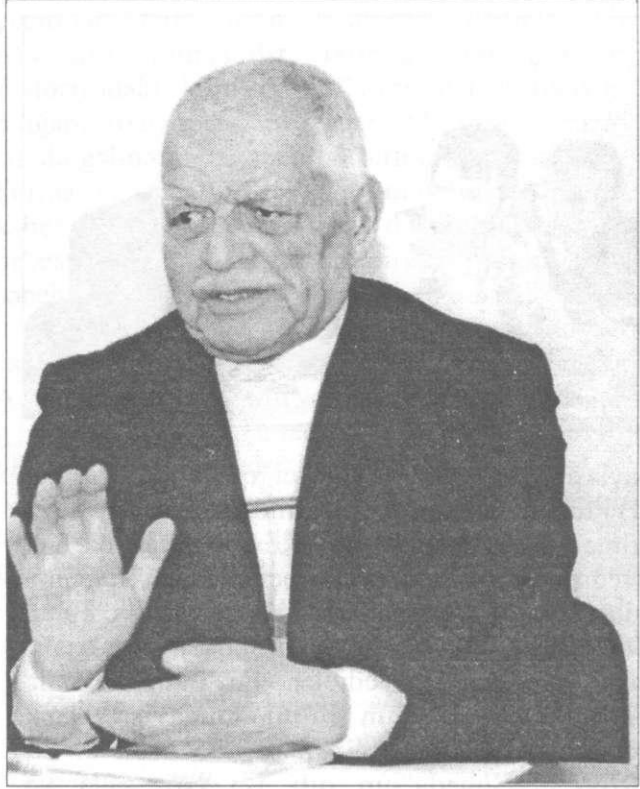
Beləliklə, orta əsrlərə aid Azərbaycan türkcəsinə tərcümələr haqqındakı bu qeydlərimiz belə bir fikri vurğulamağa əsas verir ki, ilkin tərcümə örnəklərimiz ədəbiyyat və ədəbi dil tarixinin, xüsusilə də ədəbi əlaqələr tarixinin, bütövlükdə götürdükdə mədəniyyət tariximizin hərtərəfli öyrənilməsi baxımından əvəzsiz dəyərli qaynaqlardır.

Biz zəngin bir xəzinə ilə tanış olduq

Məruzəçinin çıxışından sonra mövzu ətrafında maraqlı fikir mübadiləsi oldu.

Professor Camal Mustafayev:

–Bu gün mən həqiqi mənada zövq aldım. Möhsün müəllim doğrudan da çox zəngin bir

xəzinənin ağzını açdı. Orta əsrlər mövzusu mənə bir az yaxındır. Mən o dövrün ictimai fikir tarixinin, fəlsəfəsinin tədqiqatçısıyam.

Möhsün müəllim öz məruzəsini həmişə səlisliyinə, gözəlliyinə ehtiramla yanaşdığımız bir dildə bizə təqdim etdi, bizi böyük bir xəzinə ilə tanış etdi. O, burada təkcə Əlyazmalar İnstitutunun əməkdaşı kimi deyil, həm də ədəbiyyatımızın yaxşı bir nümayəndəsi kimi çıxış etdi. Mən istərdim ki, bu, həmin sahədə çalışan mütəxəssislər arasında bir əhəməyə çevrilsin. Arzum budur ki, bizim “Elm və sənət məclisi”miz gələcəkdə də öz işini bu axarda davam etdirdirsin.

Mərsiyə ədəbiyyatı diqqətdən kənar qalıb

Rəsul İsmayilzadə:

–Bu mövzu mənim üçün də çox maraqlı idi. Mənə elə gəlir ki, biz bu məclisləri davam etdirməliyik.

Mənim bir neçə qeydim var. Onları sizinlə

paylaşmaq istəyirəm. Birinci qeydim Füzulinin “Hədiqətüs-süəda”sı haqqındadır. Mən deyə bilmərəm ki, Füzuli onu “Rövzətüş-şühəda”dan tərcümə edib. Hətta təzkirəçilər bunu tərcümə adlandırsalar da, mənə elə gəlir ki, səhv ediblər. Çünki bizim ədəbiyyatda eyni mövzuya müxtəlif müəlliflər müraciət ediblər. Füzulinin dili ilə “Rövzətüş-şühəda”nın dilini müqayisə etsək görürük ki, Füzulinin dili fəlsəfi-bədii bir dildir, “Rövzətüş-Şühəda”nın dili isə çox sadə və anlaşılıqdır.

İkinci qeydim isə ondan ibarətdir ki, tədqiqatçılarımız Azərbaycan ədəbiyyatının bir qolunu unudublar. Azərbaycan ədəbiyyatında aşiq ədəbiyyatı folklorla birlikdə çox geniş öyrənilib. Divan ədəbiyyatımız da yaxşı tədqiq olunub. Ancaq həm aşiq ədəbiyyatından, həm də divan ədəbiyyatından yüksəkdə olan mərsiyə ədəbiyyatı diqqətdən kənar qalıb.

Əgər Füzulinin şah əsərini seçsək, bu, həm mövzu, həm də sənətkarlıq baxımından “Hədiqətüs-süəda” olardı. Bunları üzə çıxarmaq lazımdır.

Məruzəçi bir cümlə də işlətdi ki, bəzi əsərlərimiz farsca yazılıb, sonradan türkcəyə çevirilib. Mən burada bir düzəliş etmək istərdim ki, bizim bir sıra həmvətənlərimiz türkcə yazmışlar, sonra öz azərbaycanlılarımız həmin əsərləri farscaya və ya ərəbcəyə tərcümə etmişlər. Məsələn, Füzuli ilə həməsr olan Molla Əhməd Müqəddəs Ərdəbilinin bəlkə də Azərbaycan nəsrinin yeganə nümunəsi olan “Əbayül-İslam” əsəri türkcə yazılmışdır. Sonra Həzini Şirvani onu ərəbcəyə, bir qədər keçmiş isə təbrizli bir alim farscaya tərcümə etmişdir.

Aşiq ədəbiyyatı daha dərin köklərə malikdir

Güllü Yoloğlu, filologiya elmləri namizədi:

–Burada çox yaxşı müzakirə oldu. Füzulinin adı çəkilən əsərinin orijinal və ya tərcümə olduğu barədə söhbət getdi. Mən özüm üçün aydınlaşdırmaq istərdim ki, bu doğrudan da tərcümədir, yoxsa öz əsəridir? Çünki burada bu əsərin daha fəlsəfi olduğu və daha gözəl nəzmlə işləndiyi vurğulandı. Mənə elə gəlir ki, bu, Füzulinin gücündən asılı idi.

Burada bir söhbət də oldu ki, aşiq ədəbiyyatından, xalq ədəbiyyatından daha yüksək bir ədəbiyyat var bu da mərsiyə ədəbiyyatıdır. Mərsiyə ədəbiyyatının o qədər də qədim olmadığı məlumdur. Aşiq ədəbiyyatının, xalq ədəbiyyatının isə nə qədər dərin köklərə malik olduğu məlumdur. Mərsiyə ədəbiyyatı xalqı ifadə etmir. Ona görə mən istərdim ki, bu məsələləri qarışdırmayaq.

Xəzər Universitetinin müəllimi, biologiya elmləri namizədi İsmət Əhmədov, dosent Tofiq Abasquliyev, fəlsəfə elmləri namizədi Eldar Şahgəldiyev, Baba Bayramlı, Humanitar və sosial elmlər fakültəsinin birinci kurs tələbələri Turanə Əliyeva, Yeganə Əsrəfova və başqaları mövzu ətrafında müzakirələrdə iştirak edərək öz fikirlərini söylədilər, onları maraqlandıran suallara cavab aldılar.

Hərənin öz yeri var

Professor Hamlet İ saxanlı:

–Burada bir sıra əsərlərin tərcümə, yoxsa orijinal olduğu barədə mübahisə yarandı. Xüsusi halda Füzulinin “Hədiqətüs-süəda”sı Hüseyn Vaiz Kaşifinin “Rövzətüş-şühəda”sından tərcümədir, yoxsa Füzulinin orijinal əsəridir? Möhsün müəllimin də qeyd etdiyi kimi, tərcüməyə baxış, münasibət hər zaman bir cür olub və zaman keçdikcə dəyişib. Orta əsrlərdə tərcümə ifadəsi, tərcüməçinin sərbəstliyi bugünkündən fərqli olub. Burada bir başqa məsələ Şərqi və Qərbi arasındakı

müəyyən fərqlərdən doğur. Belə ki, xüsusilə Nizamidən sonra Şərqdə dəfələrlə “Leyli və Məcnun” mövzusunda qayıdılıb. Ümumi süjet xətti saxlanılıb. Yəni Şərqdə eyni mövzunu bir neçə, onlarla müəllifin işləməsi qəbul edilən bir haldır. Burada artıq müəllifin öz yaradıcılıq yolundan, üslubundan, işin öhdəsindən necə gəlməsindən və əsəri yazdığı dildən söhbət gedə bilər. Qərbdə isə bir mövzu bir dəfə işlənilir. Məsələn, “Romeo və Cülyetta”, “Hamlet” və s. bir dəfə yazılıb. Orada hesab olunub ki, hər müəllif öz mövzunu götürməlidir, yeni mövzu işləməlidir, yazılmış olanı yenidən yazmaq qəbul olunmayıb, hörmətli iş sayılmayıb. Amma bu əsərlər Şərqdə yazılmış olsaydı, inanıram ki, bu mövzuya dəfələrlə qayıdırdı. Odur ki, Füzulinin adıçəkilən əsərinin və bənzər orijinal-tərcümə məsələlərinin ətrafında belə bir mübahisənin olması təbiidir.

Burada tərcümənin necəliyindən, səviyyəsindən söhbət gedə bilər. O mənada bu “Hədiqətüs-süəda” gözəldir, səviyyəlidir, orijinaldan təsirli və dəyərlidir, çünki Füzulinin tərcüməsidir, yaradıcı tərcümədir.

Həmin məsələni mərsiyə haqqında da deyə bilərik. Burada mərsiyə musiqisindən söhbət getdi. Mərsiyəni din uğrunda şəhidlərə aid etsək, digər ağılar, ölüm və faciələr haqqında əsərlər, bayatılar mərsiyə deyil.

Üzeyir bəy öz xatirələrində operanın necə yaranması ilə bağlı yazır ki, Aşura günü şəbeh

çıxarmaq Qərb əhlinin “oratoriya” dedikləri bir növ dini tamaşadır, iştirak edən şəxslər oratoriyadakı kimi öz rollarını avazla oxuyur, muğam oxuyana bənzəyirlər. Milli operamızın əmələ gəlməsində şəbeh ən birinci nümunə olub. Formaca Avropa, iştirakçılarının oxuma üsulu isə şəbehdən gəlir. Sadəcə dəstgahlardan və orkestrdən istifadə etməyimiz operalarımızı şəbehdən fərqləndirir.

Şübhəsiz, “Leyli və Məcnun” dahiyənə bir əsərdir. Sadəcə, Üzeyir bəy Şərq musiqi formasına Avropa donu geyindirdi və bu çox gözəl alındı. Ona görə heç nəyi aşağılamaq lazım deyil. Hərənin öz yeri olub və öz yeri var.

Möhsün müəllim məclisimizi o qədər maraqlı etdi ki, qurtarmaq istəmirik. Gəlin qurtaraq ki, gələn dəfələr bu cür məclislər davam etsin.

Sağ olun!

Sonda “Elm və sənət məclisi”nin növbəti toplantısında müzakirəyə çıxarılaçaq mövzular müzakirə olundu.

*Materialı hazırladılar:
Knyaz ASLAN,
Musa NƏBİOĞLU*

